

ΕΡΩΦΙΛΗ

Journal of Modern Greek Literature

Τεύχος 3 | Νοέμβριος 2022

Ζώντας εν διασπάσει: Το ημερολογιακό παλίμψηστο του Θανάση Βαλτινού (*Ημερολόγιο 1836-2011*)

ΙΩΑΝΝΗΣ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΜΩΡΑΪΤΗΣ

Σελ. 77-88

<https://doi.org/10.26247/erofili.2842>

Βιβλιογραφική αναφορά

Μωραΐτης, Ιωάννης-Ελευθέριος. “Ζώντας εν διασπάσει: Το ημερολογιακό παλίμψηστο του Θανάση Βαλτινού (*Ημερολόγιο 1836-2011*).” *Ερωφίλη* 3 (Νοέμβριος 2022): 77-88.

<https://doi.org/10.26247/erofili.2842>.

Ζώντας εν διασπάσει:

Το ημερολογιακό παλίμψηστο του Θανάση Βαλτινού
(Ημερολόγιο 1836-2011)

Ιωάννης-Ελευθέριος Μωραΐτης

Περίληψη. Η καταγραφή των στοιχείων που προσιδιάζουν στην ιδιοτυπία του ημερολογιακού είδους από κοινού με την απόπειρα ανατροπής του τελευταίου στο *Ημερολόγιο 1836-2011* (2001) του Θανάση Βαλτινού συνιστούν τα κύρια υπό πραγμάτευση ζητήματα του παρόντος άρθρου. Στο εν λόγω πλαίσιο, μελετώνται η εξέλιξη του ημερολογιακού είδους και τα ειδοποιά γνωρίσματα αυτού, για να ακολουθήσει η ανάλυση του έργου επί τη βάσει ορισμένων θεμελιωδών αξόνων (ήρωες – τόπος – χρόνος – δίπολο έρωτα και θανάτου). Ο κατακερματισμένος λόγος του *Ημερολογίου*, η κατάργηση της παραδοσιακού τύπου αφήγησης, η ανάδυση των συνηθών *personae* του συγγραφέα και η διάρρηξη της χρονικής συνέχειας αναδεικνύονται, τέλος, σε προεξέχοντα αντικείμενα μελέτης, με σκοπό την αποσαφήνιση της διαλογικής συνάφειας που αυτό αναπτύσσει το τελικό έργο με το παραδοσιακό ημερολόγιο.

Λέξεις-κλειδιά: ημερολόγιο, Βαλτινός, μεταπολεμική πεζογραφία, μικρή φόρμα, πολυφωνικό μυθιστόρημα

Ιδωμένο ως ένα «μνημόνιο»,¹ μια συμφωνία μεταξύ του γράφοντος με τον εαυτό του στον άξονα του χώρου και του χρόνου, το ημερολογιακό είδος δύναται να προσαρτήσει πολλαπλές χρήσεις και λογοτεχνικές λειτουργίες. Η δυνατότητα προσωπικής έκφρασης που προσφέρεται με σκοπό τη συναισθηματική αποφόρτιση και επικοινωνία, η αντίδραση που προσλαμβάνεται ως αυτοανάλυση και εν τέλει απελευθέρωση του γράφοντος, το “πάγωμα” του χρόνου και η πνευματική ηδονή που κατακτάται μέσω του γραψίματος συνιστούν τους κύριους λόγους σύνθεσης ενός ημερολογίου, η

---

* Ιωάννης-Ελευθέριος Μωραΐτης, Υποψήφιος Δρ. Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, ΕΚΠΑ.

E-mail: giannismor@phil.uoa.gr

DOI: 10.5281/zenodo.7316568

¹ Blanchot (1994): 36-7.

ιδιαιτερότητα του οποίου συνίσταται, κατά τον Gerarld Prince, στην υλική μορφή του και τη διαλεκτική σχέση που αυτό αναπτύσσει με τον/την ημερολογιογράφο.² Επακόλουθα, το ημερολογιακό μυθιστόρημα, αποτελώντας είδος «υβριδικό»,³ διατηρεί βασικά εξωκειμενικά λογοτεχνικά στοιχεία (τίτλο, εκδοτικό πρόλογο), γίνεται δε αυτή τη φορά αντιληπτό ως δημιούργημα με σαφές τέλος, η διαμόρφωση και ο έλεγχος του οποίου οριοθετούνται από τον ίδιο τον μυθιστοριογράφο.

Στην περίπτωση του *Ημερολογίου 1836-2011* του Θανάση Βαλτινού,⁴ ενός από τα πλέον πειραματικά και ανατρεπτικά δημιουργήματα της νεοελληνικής πεζογραφίας, η έννοια του ημερολογίου μοιάζει να προσλαμβάνει καταρχήν μια διαφοροποιημένη εκδοχή. Στα «εξόχως ανθρωποκεντρικά σκηνικά»⁵ που ο συγγραφέας συνθέτει, η αδιάλυτη συνύφανση μεταξύ των προσώπων και της ιστορικής μνήμης προβάλλεται ως ένα *continuum* που συνίσταται από μεμονωμένες αποκρυσταλλωμένες στιγμές κατά την πάροδο εκατόν εβδομήντα επτά ολόκληρων χρόνων. Συγκεκριμένα, η ριζοσπαστικής μορφής αναθεώρηση που επιχειρείται αναφορικά με την ανάδυση πολλαπλών προσώπων συνεπάγεται στην περίπτωση του υπό εξέταση έργου την άρση της συνήθους μονοφωνικής⁶ έκφρασης, η οποία χαρακτηρίζει τις ημερολογιακές εγγραφές. Σύμφωνα με τον Γρήγορη Πασχαλίδη, το προσωπικό ημερολόγιο, σε άμεση συνάρτηση με την αυτοβιογραφία, το προσωπικό δοκίμιο και άλλα συναφή με αυτό κείμενα, εντάσσεται στο *αυτομμμητικό γένος*,⁷ όπου «ο συγγραφέας αυτό-προσδιορίζεται ως υποκείμενο της εκφώνησης». Πρόκειται για το γνωστό *συμβόλαιο ανάγνωσης*,⁸ κατά το οποίο η ταύτιση μεταξύ συγγραφέα, αφηγητή ή/και ήρωα προβάλλεται ως προϋπόθεση της λεγόμενης *αυτοβιογραφικής συνθήκης*.

Στο *Ημερολόγιο 1836-2011*, η μονοφωνική αυτή διάσταση μοιάζει να διαλύεται στα εξών συνετέθη, με αποτέλεσμα την υπέρβαση των ειδολογικών σταθερών του ημερολογίου. Στρατιώτες του μικρασιατικού μετώπου πριν και μετά την καταστροφή,⁹

---

² Prince (1975): 480.

³ Lejeune (2009): 200-10.

⁴ Βαλτινός (2001). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο και τις κριτικές του συγγραφέα, βλ. Δανόπουλος (2013).

⁵ Πυλαρινός (2003): 13.

⁶ Βλ. Bakhtin (1995-1996): 229-34, όπου γίνεται λόγος για το πολυφωνικό μυθιστόρημα του Dostoevsky και τους εμπειροχόμενους σε αυτό υφολογικούς άξονες. Επίσης: Bakhtin (2000): 9-73.

⁷ Πασχαλίδης (1993): 39-41.

⁸ Lejeune (1983): 416-34.

⁹ Για τις περιβαλλόμενες από έναν «παράδοξο» ερωτισμό μαρτυρίες της μικρασιατικής εκστρατείας, βλ. την εγγραφή «Πρός Σαλιχλί, 28 Αυγούστου 1922», Βαλτινός (2001): 172: «Πίσω από κάτι παλιές

Πελοποννήσιοι αγρότες στα χρόνια του μεσοπολέμου, αντάρτες του εμφυλίου¹⁰ και πολιτικοί εξόριστοι των πρώτων μεταπολεμικών ετών¹¹ περιδιαβαίνουν τις εκατόν εβδομήντα επτά εγγραφές του ημερολογίου, όπου συναντώνται και πρόσωπα γνωστά. Η εμφάνιση των Πούσκιν,¹² Paula Becker¹³ και Νικήτα Ράντου¹⁴ εντάσσεται αξεχώριστα στο συνολικό corpus των αποσπασμάτων, ενώ ο υπαινιγμός στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη,¹⁵ που διατρέχει ολόκληρο το έργο, εναρμονίζεται με την περίπτωση ενός πνευματικά και σωματικά καταβεβλημένου γηραιού άνδρα της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Ο τελευταίος, πιθανότατα ο ίδιος που συνδέεται στο παρελθόν με πλήθος ερωτικών συντρόφων, παραμένοντας ανώνυμος καθ' όλη την έκταση του «μυθιστορήματος», βιώνει το τέλος της γεροντικής ηλικίας, και μάταια επιχειρεί να προσδώσει ένα νόημα στη ζωή του. Η Δωροθέα,¹⁶ η Ελ.¹⁷ η Μαρία και η Άννα Η., λίγες μόνο από τις γυναίκες που στιγμάτισαν την πολυτάραχη ζωή του, συχνά μονοπωλούν τη θύμησή του, τη στιγμή που τα πρόσφατα νέα πολλών εξ αυτών διαταράσσουν την ανία και το άγχος της καθημερινότητας.¹⁸ Με τις αντικρουόμενες αυτές αναφορές, ο συγγραφέας μοιάζει να διαρρηγνύει την όποια σχέση του με τις καταβολές του ημερολογιακού είδους και προτείνει ο ίδιος μια προσωπική θέαση της πραγματικότητας, που εδράζεται στη σύμβαση μιας κατακερματισμένης, αλλά συνάμα

στοιβαγμένες τραβέρσες παρουσιάζονται δύο κολλημένα σκυλιά. Ή θέα τους μέ έρεθίζει. Μās έρεθίζει όλους. Ό λογίας τους πετάει μιά πέτρα. Πόσο καιρό έχω νά κοιμηθώ μέ γυναίκα;».

¹⁰ «Θά μεθύσουν τά βουανά από τό αίμα τους, Άπρίλιος 1947», Βαλτινός (2001): 100.

¹¹ Βλ. την επιστολή της Άννας, με ημερομηνία «Άστροπαλιά, 12.8.1949», Βαλτινός (2001): 124.

¹² Η εγγραφή «12.12.1836», Βαλτινός (2001): 99 γραμμένη από τον ίδιο τον ποιητή, συνιστά το χρονικό αυτό σημείο από το οποίο ξεκινά η πρώτη «αφήγηση» του μυθιστορήματος. Ο Πούσκιν συγκρούεται με το σύγγαμπρό του Νταντές για την τύχη της Ναταλίας [Γκοντσάροβα], για να πυροβοληθεί από τον τελευταίο στο στομάχι ένα μήνα αργότερα [«27 Ίανουαρίου 1836», Βαλτινός (2001): 105]. Η διαλογική σχέση μεταξύ των δύο εγγραφών καθίσταται χαρακτηριστική, καθώς στη δεύτερη ο αφηγητής ανακαλύπτει, εκατό χρόνια αργότερα [«Δυτικό Βερολίνο, 1986»], το παλιό ημερολόγιο του ποιητή που «πιθανότατα είναι πλαστό».

¹³ Γερμανίδα ζωγράφος (1876-1907), εξέχουσα εκπρόσωπος του πρώιμου εξπρεσιονισμού, που πεθαίνει απρόσμενα πάνω στη γέννα του πρώτου της παιδιού, σε ηλικία 31 ετών. Βλ. Βαλτινός (2001): 88, 99.

¹⁴ Νικήτας Ράντος ή Νίκος Καλαμάρης ή Ν. Calas: Ίδιαίτερη μορφή της μεσοπολεμικής μοντερνιστικής ποίησης, ο Ράντος υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του ελληνικού υπερρεαλισμού, αλλά γρήγορα όμως αποσύρθηκε από τα λογοτεχνικά πράγματα και έζησε μέχρι το θάνατό του στο εξωτερικό. Βλ. Αργυρίου (2000): 56-73.

¹⁵ Η εγγραφή «3 Ίανουαρίου 2011», Βαλτινός (2001): 185, όπου ένας ηλικιωμένος άντρας καταλήγει στο συμπέρασμα πως είναι αμαρτωλός («Είμαι ένας γέρος αμαρτωλός»), παραλληλίζεται με το θάνατο του Αλ. Παπαδιαμάντη 100 χρόνια νωρίτερα, την ίδια ημέρα. Βλ. Τριανταφυλλόπουλος (1981): λστ'.

¹⁶ Βλ. Βαλτινός (2001): 62-3, 102-3, 127, 137-8, 191.

¹⁷ Βλ. Βαλτινός (2001): 23, 31, 51, 62-3, 76, 128, 144.

¹⁸ «Άπό τή Χλόη Λίντμπεργκ μαθαίνω τηλεφωνικά, και μέ καθυστέρηση πέντε περίπου μηνών, τόν θάνατο τής Δωροθέας. Θύμα τροχαίου στην Άργεντινή, τελευταίο πόστο τοῦ συζύγου. Καί οί δύο έπιτόπου, παραμονή Πρωτοχρονιάς. Τή σκέφτομαι ὄλο τό ἀπόγευμα, σχεδόν χωρίς συγκίνηση. Τή σκέφτομαι ὅμως. Τήν εἶδα τελευταῖα φορᾶ τό 1988, μερικές ἡμέρες πρίν τήν ὀριστική της ἀναχώρηση» [«8.5.2009», Βαλτινός (2001): 191].

συλλογικής, ματιάς πάνω στα πράγματα. Συνακόλουθα, καταφέρνει να συντελέσει στην ανατροπή του τίτλου του έργου του και να δημιουργήσει ένα πραγματικά πολυφωνικό μυθιστόρημα, το οποίο συνδιαλέγεται, σχεδόν ειρωνικά, με το ημερολογιακό είδος και εν γένει την ίδια τη λογοτεχνία.

Σε επίπεδο αφήγησης, οι περισσότεροι λόγοι των προσώπων φαίνεται να ταυτίζονται με αναδρομές σε συμβάντα παλαιά και στιγμές που εκ νέου αντιμετωπίζονται και αξιολογούνται από πλευράς των τελευταίων. Η εν λόγω ασυμφωνία μεταξύ του χρόνου της ιστορίας και του χρόνου της αφήγησης συντελεί στην πρόκληση *αναλήψεων*,¹⁹ αναδρομικών δηλαδή αφηγήσεων κατά την τυπολογία του Genette, οι οποίες επιτείνουν την ανάδυση της μνήμης. Οι πρωταγωνιστές στο *Ημερολόγιο*, “λαβωμένοι” τις περισσότερες φορές από το πέρασμα του χρόνου, εκδύονται επιδεικτικά τις ταυτότητές τους και συμπεριφέρονται ως «σώματα που δεν έχουν εθνικότητα».²⁰ Στο πλαίσιο αυτό, κι αν ληφθεί υπόψη η κρίση του Jörn Rüsen πως «η αφήγηση παράγει από το χρόνο νόημα»,²¹ ο διάλογος που συγκροτείται μεταξύ των επιμέρους αφηγητών καθιστά το έργο ένα πολυδιάστατο αμάλγαμα, απαρτιζόμενο από ψηφίδες πολλαπλών ταυτοτήτων και χρονικών περιόδων.

Μερικές φορές, μάλιστα, η προσήλωση στα περασμένα είναι τέτοια που οι πρωτοπρόσωπες, κατά κύριο λόγο *εσωτερικής εστίασης*, αφηγήσεις μοιάζουν να μην έχουν παρόν. Οι *αυτοαφηγημένοι* αυτοί μονόλογοι,²² κατά την ορολογία της Dorit Kohn, που συγκροτούνται από πρόσωπα, τα οποία εμμένουν στο παρελθόν, εγκαταλείποντας την προνομιακή θέση του παρόντος και ταυτιζόμενα με τους παλιούς εαυτούς τους, συνιστούν τεχνική που, μολονότι δεν συναντάται σε ολόκληρο το έργο, προσδίνει εν τούτοις σε αυτό την αίσθηση μιας μνήμης τραυματικής. Οι ανιστορήσεις περασμένων ερωτικών συννευρέσεων,²³ διαποτισμένες από μια ιδέα θνητότητας και μάταιης αναζήτησης του ιδανικού, έρχονται σε εμφανή σύγκρουση με τα επεισόδια, όπου αισθητοποιείται με τρόπο δραματικό η παρακμή του άτεγκτου γήρατος²⁴ και το

---

¹⁹ Genette (2007): 95-142.

²⁰ Αράγης (2001): 446-51.

²¹ Rüsen (1990): 157.

²² Kohn (2011): 222-5.

²³ Βλ. Βαλτινός (2001): 33, 36, 39, 62-3, 99, 127, 163-4, 173, 177.

²⁴ «Στήν κλινική του βάζανε μπέϊμπι λίνο. Καί τό νερό απαγορευόταν. Γενικῶς τά ὑγρά. - Διψάω, μοῦ εἶπε, καί ὄνειρεύομαι τόν Τάνο. Πίνω, πίνω... Αὐτό τό περήφανο, κάποτε, λιοντάρι» [«18.7.1983», Βαλτινός (2001): 64].

ολέθριο πέρας της ύπαρξης²⁵ με την έλευση του θανάτου. Στην περίπτωση αυτή, διαρρηγνύεται άδοξα η «τάση επιστροφής σε παρελθοντικά ωραιοποιημένα σχήματα»,²⁶ η ανάδυση του υπαρξιακού άγχους προσλαμβάνει μορφή ηθικο-πνευματικής κρίσης και η περιδιάβαση των ηρώων “σκοντάφτει” εν πολλοίς στην πεζότητα και ωμότητα πολλών καθημερινών επεισοδίων.

Παράλληλα, η γεωγραφική διάσπαση του *Ημερολογίου*, που καθιστά τους χώρους δράσης των εμφανιζόμενων σε αυτό προσώπων “ψηφίδες” ενός ευρύτερου πολυδιάστατου συνόλου, κρίνεται ως μία επιδιωκόμενη από πλευράς του συγγραφέα απόπειρα να προσδώσει στο έργο του την απαιτούμενη καθολικότητα. Στο σημείο αυτό, εξίσου σημαντικός λογίζεται ο ετερόκλητος χωρικός προσδιορισμός, που σχετίζεται με τα ημερολογιακά αποσπάσματα, τα οποία δύνανται να χαρακτηριστούν «τρίμματα μιας διαχρονικής συλλογικής εμπειρίας».²⁷ Από τον Πειραιά (13) και τη Μικρασία (14, 25, 70, 148, 172, 177) μέχρι το δάσος του Σείχ Σου (33) και την Αγία Πετρούπολη (99, 105), η μετάβαση του αναγνώστη σε μέρη μακρινά και πολλές φορές εξωτικά έρχεται σε αντίθεση με τη θέαση του ελληνικού τοπίου, του συνδεδεμένου με τον στενό γεωγραφικό ορίζοντα και τη στασιμότητα της αγροτικής ζωής,²⁸ τις δεισιδαιμονίες και το ανυπόφορο άλγος του νεοελληνικού βίου.²⁹

Βέβαια, η συνολική ρήξη με το ημερολογιακό είδος επιτυγχάνεται και κατά την χρονική αποτίμηση των σπαραγμάτων του ημερολογίου. Το εύρος των εκατόν εβδομήντα πέντε ετών, ασύνδετο με τις περιορισμένες δυνατότητες που προσφέρει ο ανθρώπινος βίος προς συγγραφή και καταγραφή μεμονομένων στιγμών και επεισοδίων, συντελεί στην υπέρβαση μιας γραμμικής πρόσληψης του ιστορικού χρόνου και επιτρέπει την κατανόηση της ολότητας μιας εποχής. Εξάλλου, όπως έχει ήδη διατυπωθεί, το έργο του Θανάση Βαλτινού συνιστά στο σύνολό του μια περιδιάβαση στις τόσο σημαντικές για την Ελλάδα δεκαετίες του ταραγμένου 20ού αιώνα.³⁰ Οι περιπέτειες ενός Έλληνα μετανάστη στην Αμερική κατά τη χαραυγή του

²⁵ «Η Χάνα πεθαμένη από τή Δευτέρα. Τόσες μέρες στή μοναξιά της. Ταξίδευε από τό Αλγέρι, σφραγισμένη στό κύτος ενός άεροπλάνου. Θά τήν κηδέσουν αύριο στίς 4 μ.μ., στό Α΄ Νεκροταφείο, Τμήμα Έτεροδόξων. Θά ήσυχάσει έπιτέλους» [«16.5.1998», Βαλτινός (2001): 28].

²⁶ Πυλαρινός (2003): 65.

²⁷ Χατζηβασιλείου (2001).

²⁸ «Τί κάνω έγώ; Έκδικούμαι τή γή» [«Άγρότης τής Άνδρου», 19.3.1929», Βαλτινός (2001): 35].

²⁹ «Τή Δεύτερη μέρα γυρίσαμε νά θάψουμε τούς πεθαμένους. Ό βρυγμός καί ό άλαλαγμός. Όλοι μεθυσμένοι από τόν πόνο.» [«Δίστομο, 22 Ιουνίου 1944», Βαλτινός (2001): 89]. Επίσης: «Θά μεθύσουν τά βουνά από τό αίμα τους» [«Άπρίλιος 1947», Βαλτινός (2001): 100].

³⁰ Κουβαράς (2000): 123-5.

αιώνα (*Συναξάρι του Αντρέα Κορδοπάτη*, 1972), τα βίαια γεγονότα του πρώτου εμφυλίου πολέμου στην Πελοπόννησο (*Ορθοκωστά*, 1994), τα “ψήγματα” ζωής της δεκαετίας του ‘60 (*Στοιχεία για τη δεκαετία του ‘60*, 1989) και οι καταστάσεις υπαρξιακής αγωνίας κατοίκων του άστεως στα χρόνια της μεταπολίτευσης (*Μπλε Βαθύ σχεδόν μαύρο*, 1985) συμβάλλουν στη σύνθεση ενός υπέρ-μυθιστορήματος κατά τα πρότυπα της συγγενούς παραγωγής συγγραφέων, όπως ο Günter Grass.³¹

Η διάρρηξη, στην περίπτωση του *Ημερολογίου 1836-2011*, μιας ομαλής και συμβατής με τις επιταγές του ημερολογιακού είδους χρονικής ευθυγράμμισης, καθίσταται θεμελιώδης δομικός άξονας του υπό εξέταση έργου, άξονας που καθ’ όλα προσιδιάζει στο ανατρεπτικό εγχείρημα του συγγραφέα Θανάση Βαλτινού. Ειδικότερα, η διακεκομμένη γραφή που χρησιμοποιείται, σε άμεση συνάρτηση με την αποσπασματικότητα των καταγραφών και την ως εκ τούτου επιδιωκόμενη αποδόμηση των συνηθών ειδολογικών σταθερών, συντελεί στην επίταση της κατακερματισμένης θέασης των αποσπασμάτων, τα οποία δύνανται να χαρακτηριστούν θραύσματα μιας εξόχως «ανθρώπινης» συλλογικής προσω-πικότητας κατά την προβαλλόμενη άποψη του Trevor Field. Σύμφωνα με τον τελευταίο, η ανάδυση διαφορετικών εκφάνσεων της ταυτότητας του γράφοντος μέσα από τα εκάστοτε ημερολογιακά αποσπάσματα συνεπάγεται την πολυμορφία του ημερολογίου, το σε κάθε περίπτωση υποκείμενο του οποίου εξελίσσεται και μεταβάλλεται ποικιλοτρόπως με την πάροδο του χρόνου και την ηλικιακή του ωρίμανση.³²

Συγκεκριμένα, στην περίπτωση του *Ημερολογίου*, η στοιχειοθέτηση του ιστορικού γίνεσθαι, το οποίο προσεγγίζεται με τρόπο αποσπασματικό και κατακερματισμένο από τον συγγραφέα, δύναται να επιτευχθεί επί τη βάση της άρσης της χρονικής ακολουθίας.³³ Στο σύνολο των εγγραφών, -με εναρκτήρια ημερομηνία

---

³¹ Γερμανός νομπελίστας συγγραφέας (1927-2015), στο έργο του οποίου κυριαρχεί η αίσθηση της ιστορικής μνήμης και η σύνδεση αυτής με τις ποικίλες εκφάνσεις του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι. Στο βραβευμένο μυθιστόρημά του *Mein Jahrhundert (Ο Αιώνας μου)*, η οριοθέτηση του 20ού αιώνα, όπως ποικιλοτρόπως τον ζει χρόνο με χρόνο ένα διαφορετικό «εγώ», καθίσταται μοναδική μαρτυρία του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται η ιστορία.

³² Field (1989): 34.

³³ Ο Γιώργος Αριστηνός σημειώνει χαρακτηριστικά για το σύνολο του έργου του συγγραφέα: «Στο πνεύμα μιας φανταστικής λογοτεχνίας που διεκδικεί την αυτοδυναμία της ή την αναπαραστατική αυτοτέλειά της, ο ιστορικός Βαλτινός θα έστεργε στον γνωστό αφορισμό του Borges: «Το να είχε αντιγράψει η Ιστορία την Ιστορία ήταν ήδη εκπληκτικό. Το να αντιγράψει η Ιστορία τη λογοτεχνία είναι αδιανόητο. Στο τόξο αυτής της μεταμοντερνιστικής μυθοπλασίας, ας προσθέσει κανείς και την παρωδιακή μίμηση.». Βλ. Αριστηνός (2015): 11-42, 16-17. Επίσης βλ. Χατζηβασιλείου (2002): 151-173.

την «Αγία Πετρούπολη, 12.12.1836» (99) και καταληκτική καταγραφή στις «3 Ιανουαρίου 2011» (185)- «που απλώνονται παράλληλα με τον πραγματικό χρόνο»³⁴ η ομαλή χρονική σειρά διαρρηγνύεται ολοκληρωτικά, με αποτέλεσμα το αναδυόμενο έργο να καθίσταται πλέον «αύρα ενός ονείρου που τρέχει να αποδράσει και να χαθεί από το οπτικό μας πεδίο».³⁵ Οι εννέα εγγραφές³⁶ που χρονολογούνται πριν το 1920 (με προεξέχουσα αυτή του πλαστού προπολεμικού ημερολογίου του Ρώσου ποιητή Πούσκιν) δίνουν τη θέση τους στις πέντε της Μικρασιατικής Καταστροφής, οι οποίες με τη σειρά τους ακολουθούνται από δεκαέξι, χρονολογούμενες στα χρόνια του Μεσοπολέμου και συσχετιζόμενες, κατά πάσα πιθανότητα, με τη ζωή ενός Πελοποννήσιου χωροφύλακα.³⁷ Στη συνέχεια, η περίοδος της Γερμανικής Κατοχής καταλαμβάνει μόνον τρεις εγγραφές, των οποίων έπονται πέντε –σχεδόν σπαράγματα– αναφερόμενες στα δύσκολα χρόνια του εμφυλίου σπαραγμού, που αποτελεί σύνηθες θεματικό μοτίβο στο έργο του Βαλτινού. Από την άλλη, στις μετεμφυλιακές εγγραφές, έξι μικρά αποσπάσματα, αισθητοποιείται η δεινή πολιτική συγκυρία και αποδίδεται με τρόπο γλαφυρό η περίπτωση όσων ανθρώπων βρέθηκαν στο “στρατόπεδο” των ηττημένων κατά τα επόμενα χρόνια. Οι τελευταίες αυτές ακολουθούνται από τις πολλές περισσότερες –ογδόντα τρεις στον αριθμό– ημερολογιακές καταγραφές της μεταπολεμικής περιόδου, οι οποίες προσεγγίζουν το σήμερα, δημιουργώντας κενά και ερωτηματικά που αναζητούν απάντηση. Στο εν λόγω σημείο, αξίζει να σημειωθεί πως η συγγραφή του *Ημερολογίου* συνεχίζεται μέσα στον χρόνο και διανοίγεται στο μέλλον, ακόμη και πέρα από το όριο που συμβατικά τίθεται ως τέρμα, τη χρονολογία δηλαδή έκδοσης του υπό εξέταση έργου (2001). Η περίοδος 2001-2011, με τις δεκατέσσερις εγγραφές που τοποθετούνται σε αυτή, σηματοδοτεί το σημείο υπέρβασης του παρόντος και ανάδυσης ενός άγνωστου μέλλοντος.

Στο πλαίσιο αυτό, φαίνεται πως η χρονολογική “αταξία” που χαρακτηρίζει τα ημερολογιακά αποσπάσματα στο *Ημερολόγιο 1836-2011* συγκροτεί μian επισφαλής πολυχρονικότητα,³⁸ η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις οξύνει τη σύγχυση του αναγνώστη και καθιστά δυσχερή την ανάγνωση. Παρ’ όλα αυτά, η συμβολή του

³⁴ Τσιαμπούσης (2001): 106-9.

³⁵ Χατζηβασιλείου (2001): 3.

³⁶ Για πληροφορίες σχετικά με την κατηγοριοποίηση των εμφανιζόμενων στο *Ημερολόγιο* καταγραφών, βλ. Τσιαμπούσης (2001).

³⁷ Θεοδοσοπούλου (2001).

³⁸ Bakhtin (2014): 32, 39, 36, 244.

Βαλτινού έγκειται σε άλλο σημείο. Μέσα από τα θραύσματα λόγου που ο συγγραφέας προσφέρει στους αποδέκτες του, η χρονολογική απογύμνωση των γεγονότων καταδεικνύει το καθολικά ανθρώπινο και διαχρονικό, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπεται ο ανοιχτός διάλογος με το ιστορικό βίωμα και εμπειρία.³⁹ Ο σχολιασμός του δίπολου *έρωτας – θάνατος*, η κυριαρχία του οποίου προσδίδει στο *Ημερολόγιο* έναν σαφώς και προσεκτικά καθορισμένο ιδεολογικό χαρακτήρα, εμπίπτει στην ομάδα των θεμελιωδών αυτών ζητημάτων που τίθενται κατά την ερευνητική διαδικασία. Προς την εν λόγω κατεύθυνση, η συνειδητοποίηση από πλευράς του αναγνώστη ενός είδους έρωτα που ταυτίζεται με τη μάχη,⁴⁰ και ως εκ τούτου την πάλη για διεκδίκηση και κατάκτηση νέων εμπειριών, συχνά προσκρούει σε ένα ανηλεές αίσθημα θνητότητας, το οποίο επιφέρει η σύλληψη του χρόνου στην *πληρότητά* του.⁴¹ Οι εμφανιζόμενοι στις ερωτικού χαρακτήρα ημερολογιακές καταγραφές, τις περισσότερες φορές προσανατολισμένοι σε ένα απώτατο ωραιοποιημένο παρελθόν,⁴² μοιάζουν να αντιλαμβάνονται το αντικείμενο του πόθου τους, καθώς και τη διαδικασία της ερωτικής συνεύρεσης, με τρόπο εξίσου εξιδανικευτικό.

Οι ήρωες του Βαλτινού, άλλοτε πληγωμένοι από τις σχέσεις τους με τους υπόλοιπους ανθρώπους και άλλοτε κινούμενοι σε μια σφαίρα αισθητικής απόλαυσης και ηδονικής ωραιοποίησης της πραγματικότητας, καταλήγουν πάντοτε στο ίδιο τραγικό συμπέρασμα: η βίαιη αφύπνιση από μια “ ανέφελη ” και γεμάτη ηδονικούς καρπούς νεότητα συγκρούεται με το φθοροποιό τέλμα του γήρατος, το οποίο προσλαμβάνεται στην πλέον δραματική του υπόσταση, την τελική επέλαση του θανάτου. Η ερωτική αυτή, όπως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, παθογένεια συχνά

---

³⁹ Ο Γιώργος Κεντρωτής, αναφερόμενος στα συναφή *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ο Βαλτινός, έχοντας συλλέξει το ιστορικό υλικό του και έχοντας διανύσει όλη τη διαδρομή του ιστορικού σκεπτικισμού από την αρχή μέχρι το τέλος, μας προτείνει χωρίς ψιμύθια και ακριτομυθίες το πόρισμά του [...] ότι η ιστορία, με τον τρόπο που συνηθίζουν να την αφηγούνται οι ιστορικοί και οι μυθιστοριογράφοι, δεν είναι παρά μύθος που τον έχουν συνυφάνει οι γνώμες και τα πάθη των ανθρώπων· γι' αυτό και η επιστροφή στην καθαρή αναπαραγωγή, στην απλή ανατύπωση των ιστορικών ντοκουμέντων, όπου δεν εισάγεται κανένα υποκειμενικό ή αξιολογικό, είναι η μέθοδος ασφαλούς διατυπώσεως και διδασκαλίας του νέου ιστορικού μυθιστορήματος. Βλ. Κεντρωτής (2003): 138.

⁴⁰ Πυλαρινός (2003): 64.

⁴¹ Κατά τον Mikhail Bakhtin, ο χρόνος γίνεται αντιληπτός στην πληρότητά του, εάν έχει ήδη προηγηθεί μια κατανόηση της «συγχρονιάς» ως μέρους, όπου λανθάνει μια ιστορική «πολυχρονικότητα». Βλ. Bakhtin (2014): 32 και 48.

⁴² «Αυτόν τόν πρασινομάτη από τόν Πειραιά πώς τόν λέγαμε; Βαβάση. Τάκη Βαβάση. Τόν είδα στό θέατρο, μέ κοίταζε. Έψαξα νά τόν βρω έπειτα, νά τοῦ πῶ, ἐγώ εἶμαι. Ἀλλά τόν ἔχασα μέσα στόν κόσμο. Ἀπό τό 1952 πᾶνε τώρα τριάντα ἔξι χρόνια. Ροζίτα, νά τοῦ πῶ.» [«27 Νοεμβρίου 1988», Βαλτινός (2001): 13].

διακόπτεται από σύντομες “ανάσες” αδιάσειστου ερωτισμού και ηδονικής πρόσληψης της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, όπου οι προβαλλόμενες στιγμές της ερωτικής παθολογίας –πολλές φορές παρεισφρέουν ακόμη και κραυγές- δίνονται συχνά με ένα ύφος αγοραίο,⁴³ η εμφάνιση του οποίου στο συνολικό έργο του συγγραφέα κρίνεται μάλλον σπάνια. Στο πλαίσιο αυτό, οι λεπτομερείς περιγραφές της σεξουαλικής διαδικασίας και εμπειρίας,⁴⁴ οι ιδιαίτερες προτιμήσεις των εραστών,⁴⁵ πολλές φορές στην πλέον υπαινικτική τους μορφή,⁴⁶ ακόμη και οι καταστάσεις εκτροπής, ενός ερωτισμού διεστραμμένου, συνηγορούν στον χαρακτηρισμό του μυθιστορήματος ως ενός ερωτικού εγχειριδίου, η σύνθεση του οποίου έγκειται, όπως θα μπορούσε να υποστηριχθεί, στην αναζήτηση μιας μεταφυσικής του έρωτα.⁴⁷ Διάσπαρτα μέσα στο έργο και σε άμεση διαλογική συνάφεια με τα παραπάνω, τα παραδείγματα όπου αισθητοποιείται το βίαιο πέρασμα του θανάτου⁴⁸ και η φθοροποιά επενέργεια του γήρατος⁴⁹ αναπτύσσουν μια σχέση αλληλοσυμπλήρωσης και επαναπροσδιορισμού των σταθερών του *Ημερολογίου*. Οι συχνές αναφορές σε νεκρούς νέους ανθρώπους, παρηκμασμένους γέροντες και ζοφερές χρονικές περιόδους τίθενται συχνά δίπλα σε προκλητικές ερωτικές αφηγήσεις –μεταξύ δύο τέτοιων διηγήσεων, στις σελίδες 163-4 και 167 αντίστοιχα, ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με ένα νεκρικό επεισόδιο, στη σελίδα 166- και ανατρέπονται από την υπόνοια, που τελικά γιγαντώνεται σε διακαή απαίτηση, της ελπίδας για ανάσταση. Στο πλαίσιο αυτό, η ειδωλολατρικού τύπου πρόσληψη του θανάτου, όπως αυτή πραγματώνεται στην

⁴³ Βλ. «Σείχ Σου, 13.8.1953», Βαλτινός (2001): 33. Πρόκειται για τη μικρότερη σε έκταση –μόλις τριών λέξεων- εγγραφή του *Ημερολογίου*.

⁴⁴ Βλ. Βαλτινός (2001): 30, 39, 62, 65, 71, 72, 90-1, 96, 99, 102-3, 137-8, 163-4, 172.

⁴⁵ Βλ. Βαλτινός (2001): 16, 31, 127.

⁴⁶ «Ύστερα είδα την Πόπη. Έβγαλε την μπλούζα της και οι θηλές της ήταν μελαχρινές και σαρκώδεις, σαν μούρα» [«1.6.1973», Βαλτινός (2001): 27]. Επίσης: «Τοπίο άμμοληψίας και τά κόκαλά μου γυμνά και ξασπρισμένα δίπλα στα βουρλα της ήβης της» [«Ιούλιος 1973», Βαλτινός (2001) 48]. Τέλος: «Σέ σταμάτησε εκείνος - και τώρα μου λές ότι τό άρωμά της έχει μείνει στά ρούχα σου πάρ' όλο πού τά έπλυνες σέ τρεχούμενο νερό» [«21.5.1939», Βαλτινός (2001): 49].

⁴⁷ «Γυναικολόγοι και όδοντίατροι: βάζουν τά χέρια τους μέσα σου, σέ ψάχνουν. Τό ιερό σώμα» [«24.8.1957», Βαλτινός (2001): 24]. Επίσης: «Σάν Χασάντ Μοχάμεντ. Είκοσι χρονών. Είχε ένα άραιό γενάκι, σαν εκείνα τά φαγιούμ, τά πορτραίτα» [«11 Δεκεμβρίου 1993», Βαλτινός (2001): 84] και «Η Έλ. Διακρίνει όμοφλοφιλική χροιά στήν έπιγραφή» [«11.4.1992, Λευκωσία», Βαλτινός (2001): 128]. Τέλος: «Τά άραβικά επίσης μέ βοηθάνε νά διακρίνω τόν ειδωλολατρικό χαρακτήρα αυτών των έγκομίων. Υπάρχει ένα σώμα πού ένταφιάζεται και θά άναστηθεϊ. Η διαδικασία είναι καθαρά έρωτική. Ό τριαντάρης, περιτετημένος Ίησοϋς σέ ύπτια στάση και ή Φαϊρούς σκυμμένη από πάνω του» [«29.4.1994, Μεγάλη Παρασκευή», Βαλτινός (2001): 129-31].

⁴⁸ Βλ. Βαλτινός (2001): 18, 28, 45, 61, 82-4, 87, 89, 95, 142-3, 151-2, 166.

⁴⁹ Βλ. Βαλτινός (2001): 37, 38, 74, 86, 165.

εγγραφή «29.4.1994, Μεγάλη Παρασκευή», καταδεικνύει, αγγίζοντας τα όρια της βλασφημίας, τη συμβολική ανάταση της φύσης και του ανθρώπου.

Από όλα τα παραπάνω, καθίσταται κατανοητό πως «τα μικρά κείμενα που συχνά εμπίπτουν στη μορφή και το περιεχόμενο ενός εγκυκλοπαιδικού λήμματος, ενός δημοσιογραφικού αποσπάσματος, μιας ετυμολογικής ερμηνείας και ενός ονομαστικού καταλόγου»⁵⁰ αισθητοποιούν την επιδιωκόμενη από πλευράς του γράφοντος διαχρονικού τύπου ανασύνθεση της ομαδικής ψυχής και παράγουν τελικά ένα παλίμψηστο, μωσαϊκό δηλαδή παραθεμάτων, τα οποία από κοινού συντελούν στη σύνθεση ενός νέου κειμένου. Κατά τον Αγγελάτο,⁵¹ η διαλογική σχέση που αναπτύσσεται στα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* (1989) -συγγενή με το *Ημερολόγιο 1836-2011-*, μεταξύ του «κενού» λευκού χώρου του μυθιστορήματος και των κειμένων που αξεχώριστα εντάσσονται σε αυτό, «επαναδημιουργεί» το αναφερόμενο έργο, το οποίο ανανεώνεται και τελικά προσλαμβάνει μια νέα μορφή. Σύμφωνα με την εν λόγω πρακτική, η διάρθρωση του *Ημερολογίου* συντελεί στην ανάδειξη ενός «πολυδιασπασμένου και υποτιμημένου μύθου»,⁵² η ανασύνθεση του οποίου ανάγεται σε κύριο μέλημα του αναγνώστη που καλείται να διακρίνει την κατάργηση του παντογνώστη αφηγητή και να διασαφήσει τον ρόλο των «ηρώων – μαριονετών».

Συμπερασματικά, η ανατροπή των κυριών συνιστωσών που προσιδιάζουν στη ρηξικέλευθη “ματιά” του Βαλτινού συντελεί, στην περίπτωση του *Ημερολογίου 1836-2011*, στην αποσαφήνιση της διαλογικής συνάφειας που αυτό αναπτύσσει με το παραδοσιακό ημερολόγιο. Ο κατακερματισμένος λόγος του τελευταίου, η κατάργηση της παραδοσιακού τύπου αφήγησης, η ανάδυση των συνηθών *personae* του συγγραφέα και η διάρρηξη της χρονικής συνέχειας αναδεικνύονται σε λίγα μόνο από τα ειδοποιά γνωρίσματα του νέου ημερολογιακού είδους όπου ο αναγνώστης καλείται να αναπτύξει έναν ρόλο καθόλα ενεργό. Τα μικρά ημερολογιακά αποσπάσματα καθίστανται έτσι θραύσματα μιας απώτατης μνήμης που παρατίθενται απλά, χωρίς την πρόθεση, πάντοτε, της διδαχής, συντελούν ωστόσο στην αναδιάρθρωση της συλλογικής εμπειρίας διαμέσου της ατομικής.⁵³ Η αφηγηματικού τύπου υπονόμηση του

---

⁵⁰ Πυλαρινός (2003): 63.

⁵¹ Αγγελάτος (1993): 92.

⁵² Πυλαρινός (2003): 36.

⁵³ Βλ. Αρσενίου (2003): 33-4. Ο Βαλτινός συγκαταλέγεται, σύμφωνα με τη συγγραφέα, στην «ονομαζόμενη “οργισμένη” γενιά», τα μέλη της οποίας «επεκτείνουν τον υποκειμενισμό στη λογοτεχνία στρεφόμενα στο ατομικό βίωμα, την προσωπική εμπειρία και τη γραφή του παραλόγου».

ημερολογιακού είδους και η μη γραμμική αναπαράσταση του χρόνου αναδεικνύονται σε αυτή την περίπτωση σε θεμελιώδεις πρακτικές του συγγραφέα, με σκοπό την αναζήτηση μιας βαθύτερης αλήθειας, ή καλύτερα την ανασύνθεση πολλαπλών αληθειών που εδράζονται στον πυρήνα της ύπαρξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ

Βαλτινός, Θ. (2001), *Ημερολόγιο 1836-2011*, Αθήνα: Ωκεανίδα.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ

Αγγελάτος, Δ., (1993) *...λογόδειπνον... (Παραθεματικές πρακτικές στο μυθιστόρημα – Ν. Καχτίσης, Γ. Πάνου, Αλ. Κοτζιάς, Θ. Βαλτινός, Γ. Αριστηνός)*, Αθήνα: Σμίλη.

Αράγης, Γ. (2001), «Θανάσης Βαλτινός, Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη», *Νέα Εστία* 1732: 446-51.

Αργυρίου, Α. (2000), *Η Ελληνική Ποίηση (Ανθολογία – Γραμματολογία)*, Αθήνα: Σοκόλης.

Αριστηνός Γ., (2015), *Τρία Δοκίμια για τον Θανάση Βαλτινό*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Αρσενίου, Ε. (2003), *Νοσταλγοί και πλαστουργοί. Έντυπα κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Αθήνα: Παραφερνάλια – Τυπωθήτω.

Bakhtin, M. M. (2000), *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι* (μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου), Αθήνα: Πόλις.

_____ (1995-1996), «Προς μια μεθοδολογία των ανθρωπιστικών επιστημών» (1974), (μτφρ.: Μαρία Γνησίου – Δ. Αγγελάτος), *Σημείο* 3: 229-34.

_____ (2014), *Δοκίμια Ποιητικής* (μτφρ: Γ. Πινακούλας), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Blanchot, M. (1994), *Ο χώρος της λογοτεχνίας* (μτφρ.: Δ. Δημητριάδης), Αθήνα: Εξάντας.

Δανόπουλος, Κ. (2013), *Βιβλιογραφία Θανάση Βαλτινού (1958-2004). Με συμπλήρωμα ως το 2013 για τις αυτοτελείς εκδόσεις*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Field, T. (1989), *Form and Fiction in the Diary Novel*, London: Macmillan Press.

Genette, G. (2007), *Σχήματα III* (1972) (μτφρ: Μπ. Λυκούδης), Αθήνα: Πατάκης.

Θεοδοσοπούλου, Μ., (17/06/2001), «Απομεινάρια των ημερών», *Το Βήμα*.

Κεντρωτής, Γ. (2003), «Η Αφήγηση ως Μίμηση του Ιστορικού Γίγνεσθαι και το Δίχτυ

- της Γλωσσοκρατούμενης Ιστορίας. Διαδοχικές προσεγγίσεις στο έργο του Θανάση Βαλτινού» στο *Πόσα χουνέρια και τι πλεκτάνες! (Μυθοψίες και Ιστοριοδιηγήσεις στον τόπο της νεοελληνικής λογοτεχνίας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 129-47.
- Kohn, Dorit (2011), *Διαφανή Πρόσωπα* (μτφρ.: Δήμητρα Μπεχλικούδη), Αθήνα: Παπαζήση.
- Κουβαράς, Γ. (2000), «Ιστορίας ανάβασις ή κάθοδος των δεκαετιών», *Εντευκτήριο* 51: 123-5.
- Lejeune, P. (2009), *On Diary*, Honolulu: University of Hawaii Press.
- Lejeune, P. (1983), «Le pacte autobiographique (bis)», *Poétique* 56: 416-34.
- Πασχαλίδης, Γ. (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Prince, G. (1975), «The Diary Novel», *Neophilologus* 39: 447-81.
- Πυλαρινός, Θ. (2003), *Για τον Βαλτινό*, Λευκωσία: Αιγαίον.
- Rüsen, J. (1990), *Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens*, Frankfurt am Mein: Fisher.
- Τριανταφυλλόπουλος, Ν.Δ. (1981), *Άπαντα Παπαδιαμάντη*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα: Δόμος.
- Τσιαμπούσης, Β. (2001), «Μαργαριτάρια στο πανέρι», *Εντευκτήριο* 54: 106-9.
- Χατζηβασιλείου, Β., (1/6/2001), «Πολιτικό – ιστορικό και γλωσσικό παλίμψηστο», *Ελευθεροτυπία*.
- _____ (2002), «Από τον μοντερνισμό προς το μεταμοντέρνο. Κάποιες πρώτες εξηγήσεις για την πορεία και τις μεταμορφώσεις της ελληνικής πεζογραφίας στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», στο Σπυροπούλου, Α. – Τσιμπούκη, Θ. (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία. Διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 151-73.